

Děni a změna [1957]

(Referát pro seminář prof. J. B. Kozáka, přednesen ve dnech 21. a 28. 11. 1957)

Otázka, již se dnes máme zabývat, je v jistém ohledu snadná i nesnadná. Její snadnost spočívá v tom, že jí můžeme přesně rozumět. Byla po staletí připravována a zvláště výsledky moderní vědy, především mikrofyziky, nám ji přímo sugerují. Je však zároveň nesnadná, chceme-li přistoupit k jejímu řešení. Nesmírně dlouhá epocha, zahájená naukou eleatskou, je od minulého století v krizi. Po celou tu dobu se neměnnost, trvalost, klid považuje za cosi evidentního, co se bezprostředně podává našemu rozumu a poznání, zatímco změnu, pohyb, proměnlivost je třeba vyložit. Tento způsob nazírání utrpěl v posledních desetiletích povážlivé trhliny. Dnes už nedovedeme ukázat na nic pevného, na nic neměnného, na nic, co by bylo nehybným pozadím všech změn. Dnes už vidíme pohyb, proměnlivost, změnu všude. Obrovská nesnáze však spočívá v tom, že nejsme dostatečně teoreticky připraveni, abychom nové myšlenky dali určitější tvar, abychom ji filosoficky vyjádřili, formulovali. Celé naše myšlení, ba samotná řeč nám klade nejtěžší překážky. Při každém novém pokusu se nám jako tíživé břemeno věší na nohy petrifikované myšlenkové struktury, které měly příležitost dokonale se zaběhat ve všech evropských nebo evropsky poznamenaných hlavách v období delším dvou tisíc let. Leč přistupme k věci.

Změna a událost

Změna znamená dvojí: především, že něco, co tu bylo, už tu není. Zároveň znamená změna, že je tu něco, co tu nebylo. Změnou tedy rozumíme, že něco starého skončilo a něco nového počalo. Znamená tedy změna jednak konec, jednak počátek.

Zde se musíme zastavit u prvního problému. Pozorujíc změnu, prohlásíme podle běžného zvyku současný (přítomný) stav za nový, zatímco stav předcházející prohlásíme naopak za starý. To nás ovšem uvádí do paradoxní situace: staré se zdá předcházet novému, konec počátku. Všichni vidíme, že mládí člověka předchází jeho stáří; ale což to právě neznámá, že jeho mládí je starší než jeho stáří, a naopak že jeho stáří je mladší, novější než jeho mládí?

Nabízí se nám první důležitá myšlenka. Je rozdíl mezi novým ve smyslu přítomnosti, resp. mezi novým z hlediska vnějšího pozorovatele na jedné straně a mezi novým z hlediska toho, kdo své mládí nebo stáří prožívá. Mluvíme-li o něčem, že to je nové nebo staré, musíme se vždy ptát po subjektu, k němuž předpokládanou novost, resp. zastaralost vztahujeme.

Jestliže jsme tedy řekli, že změna znamená jednak konec, jednak počátek, musíme se ptát po subjektu onoho konce a po subjektu onoho počátku. Dříve než tak učiníme, zkoumejme oprávněnost takové otázky. Je totiž zřejmé, že otázku po subjektu změny nemůžeme prohlásit za apriori oprávněnou, neboť bychom tím eo ipso relativizovali proměnlivost skutečnosti. A relativizovat proměnlivost znamená postulovat neměnné. Tento problém není možno dnes řešit; jsem však přesvědčen, že to pro naši potřebu není dnes ani nutné. Ponechme jej tedy pro jinou příležitost zatím bez řešení, a uvažme jen to nejdůležitější. Nemůžeme dost dobře vycházet z nejnižších ontologických úrovní. Každý takový pokus je nutně založen na iluzi, že úroveň, z níž vychází, je právě tou nejnižší. Jakmile si jednou uvědomíme tuto skutečnost, přejde nás zároveň navždy chuť na skládání universa z nějakých praelementů. Nikdy nemůžeme pracovat jinak, než že se usilovně propracováváme ze své vlastní úrovně na úroveň nižší. V našem případě to znamená, že nemusíme uvažovat právě nejprimitivnější úroveň

změny, při níž by se otázka po jejím subjektu mohla ocitnout v postavení silně problematickém, ale že můžeme předpokládat veškeré typy změn, jak probíhají na všech úrovních, kde existují subjekty.

A tu je zřejmé, že konec, kterým se každá změna vyznačuje, se vztahuje k jinému subjektu než počátek, který je pro změnu rovněž charakteristický. Vždyť i to, co skončilo, muselo někdy začít. A naopak to, co začalo, někdy skončí. Tak přicházíme k novému pojmu. To, co začne, proběhne a skončí, nazvěme událostí. V tom smyslu pak změně budeme rozumět jako konci jedné události a počátku jiné. Tak jsme provedli předběžné terminologické vyjasnění a zároveň získali potřebný rozběh.

Vnitřní a vnější

Stojíme tu před novou vážnou otázkou. Změnou myslíme fakt, že jedna událost skončila a jiná počala. Co je však událost sama? Ta není změnou? A je-li, zdaž nestojíme před stejnou otázkou znovu a znovu, jsouc nuceni každou událostí donekonečna dělit, neboť i nejmenší část události bude vždy změnou, při níž něco končí a jiné začíná?

Tu namítneme, že uprostřed události nemůžeme mluvit o nějakém konci nebo počátku, leda snad přeneseně, neboť ve skutečnosti jde o pokračování. Ale což i sama změna není pokračováním? může se nás někdo zeptat. Či spíše ještě nám lze vytknout, že změna, jak jí rozumíme, vůbec neexistuje. A to pak znamená, že neexistují ani mnohé události, nýbrž že existuje jen jedna. Naše diskuse s dr. Zemanem se dotkla i této otázky. Dr. Zeman mi adresoval výtku, že v mém pojetí je svět vposledu jen jedinou velkou, okamžitou akcí, příčinou, činem, který by nadto ještě ani neměl učiněné, účinek, čili který by nebyl. I když tu jde také ještě o jiné souvislosti, je zřejmé, že Dr. Zeman nevidí, jak by bylo možné z mého hlediska pojmut mnohost věcí, a to nejen současnou, ale především následnou mnohost. To je ovšem značné nedorozumění, jak se pokusím ukázat.

Ve své předchozí úvaze o novém a starém jsme neprovedli poslední závěr. Je-li událost nová na svém počátku, kdežto stará na svém konci, přestává být jedinou (a jak se domníváme, dokonce i hlavní) otázkou, kde se vzalo nové. Naopak tu před námi stojí vážná otázka, odkud se vzalo staré. Je vidět, že nutnou součástí pojetí změny a události je pojetí stárnutí, zastarání, ustrnutí, setrvačnosti, dokonce i rozkladu, desintegrace, rozpadu. To však znamená, že bereme vážně, že věci zanikají; proto je nezbytné vzít vážně i opak, totiž že vznikají. Tolik na odpověď dr. Zemanovi. Naproti tomu je třeba se bránit jiným výtkám, které usilují o relativizaci vznikání a zanikání poukazem na to, že žádný konec není skutečným koncem a počátek skutečným počátkem. Takové pojetí je velmi staré, ale dodnes žije v povědomí mnoha myslitelů. Ponechme na tomto místě stranou podrobný rozbor mylnosti tohoto pojetí a všimněme si předběžně jedné jeho stránky. Všude tam, kde se relativizuje vznikání a zanikání, relativizuje se i změna. Kde není skutečný konec anebo skutečný počátek, tam je v pozadí něco, co přetrvává ony zdánlivé konce a zdánlivé počátky, co není postiženo žádným zánikem, a proto nemusí ani vznikat, co je trvalé, věčné, věčně stejné a tedy neměnné. Jde tedy, jak zřetelně vidíme, o pojetí, které je třeba překonat, neboť náleží ještě staré epoše, poznamenané eleatstvím.

Naše pojetí je právě opačné: není neměnnost v jádře a změny na povrchu, ale naopak. Proměnlivost náleží k jádru, k podstatě věcí, kdežto jejich trvání je záležitostí periferní, je

záležitostí jejich vnější stránky, vnějšího vybavení. S tím však je spojen důležitý aspekt noetický.

Naše poznání je umožněno a přímo založeno v našem přístupu k věcem. Ať si cokoli vybereme za předmět svého zkoumání, je to vždy vnější stránka věcí, která je na prvním místě otevřena našemu přístupu. Naproti tomu vnitřní stránka věcí se skrývá. Násilným proniknutím za vnější bariéru rozrušíme to, co bylo uvnitř, zničíme je tím, že je učiníme vnějším, a tak přispějeme k jeho zániku. Neboť každé zvnějšnění je právě zánik vnitřního. Každá událost slábne ve své dynamice po celou dobu svého průběhu a přechází v setrvačnost vnějšího charakteru. Všude tam, kde násilím pronikáme k vnitřní stránce, uspišujeme neorganickým zásahem tento proces a zaviňujeme tak jeho zrudnost. Proto valná část experimentálních metod, jimiž je vybavena moderní věda, je bez užitku pro zkoumání vnitřní stránky věcí, procesů, událostí.

Jestliže jsme řekli, že události je třeba rozumět jako něčemu, co má počátek, průběh a konec, můžeme nyní přistoupit k dalšímu upřesnění. Událost neprobíhá prostě od počátku ke konci, ale je to průběh počínající ve vnitřní stránce, a tedy mající sám vnitřní charakter, který se však postupně proměňuje a nabývá vnějších rysů, až skončí úplným zvnějšněním. Událost je tedy proměnou vnitřního ve vnější, je zvnějšňování vnitřního.

To ovšem stojíme už plnými nohama v teorii subjektu.

Subjekt

Tím, jak se událost ve svém průběhu zvnějšňuje, přestává být událostí a přechází v něco, co se vlastně neděje, kde se vůbec nic neděje. Minule jsme tu mluvili o entropii; snad bychom mohli říci, že každá událost končí v entropii. Lépe: končila by, kdyby nebylo subjektů. Ale zatím zůstaňme u konce události. Událost opouští ve svém průběhu sebe samu a přechází v cosi bezudálostného, v cosi neurčitého, možno říci, že se vytrácí do času i prostoru, propadá se v beztvářost, chaos.

Existuje však způsob, jímž se událost brání takovému zániku. Je to pokus o návrat k sobě samé. Avšak událost, která se vrací k sobě samé, není už pouhou událostí. Schopnost návratu k sobě je cosi elementárně důležitého, co představuje zcela novou situaci, situaci nové úrovně.

Vzpomeňme na chvíli na způsob, jakým jsme startovali ve svých počátečních úvahách o změně. Řekli jsme, že změna znamená jednak, že tu není něco, co tu bylo, a naopak že tu je něco, co tu nebylo. Už tady muselo být zřejmo, že od počátku stojíme uprostřed otázky času. I když se nemůžeme ani touto otázkou zabývat blíže, přece jen musím poznamenat, že od samého počátku už byly některé souvislosti, týkající se této otázky, problematické. Snad někdy jindy budeme mít příležitost věnovat tomu více pozornosti. Nemůžeme však v žádném případě obejít jednu důležitou věc. Jestliže totiž při změně uvažujeme o tom, co bylo a už není, a o tom, co nebylo, ale nyní jest, je to pohled vnějšího pozorovatele. To znamená, že čas, v němž je minulé položeno před přítomné, je časem tohoto pozorovatele. Ve skutečnosti jak ono „minulé“, které bylo, ale není, tak i ono „přítomné“, které nebylo, ale jest, náleží dvěma rozličným časům.

Odtud jsme vedeni hned k několika závěrům. Především vidíme, že změna nemá svůj vlastní čas, nýbrž že si jej vypůjčuje u subjektu, který konec jedné události a počátek druhé prožívá, pozoruje, konstatuje jako změnu. Pokud tedy bychom někdy měli na mysli změnu jako integrální součást skutečného dění, stojíme na nepevné půdě, jestliže zapomeneme, že

principem její integrace je nějaký vnější subjekt, že však nelze mluvit o integrovanosti uprostřed samotného dění, samotné skutečnosti.

Za druhé vidíme, že zcela jinak se mají věci tam, kde jde o událost. Událost je skutečně časově integrována, to znamená, že všechny její partie, součásti (pokud je uměle od sebe oddělíme analýzou) probíhají v témž čase. Je známo, že současnost v klasickém pojetí se ukázala být falešným pojmem (něco jako kvadratura kruhu). Proto můžeme navrhnout jiné pojetí: považujme současnost za společnost času. V tom smyslu pak počátek i konec události jsou současné. Nikoli ovšem v tom smyslu, že by byly najednou, nýbrž že náleží témuž času. K tomuto pojetí jsme jednoznačně vedeni, jakmile odmítneme dělit čas na bodové okamžiky a jakmile přiznáme přítomnosti časovou rozlehlost.

Dalším důsledkem tohoto pojetí je rozlišení dvojí přítomnosti. Přítomné je jednak to, co na časové ose leží uprostřed. Tu jde zřetelně o jakési kvantitativní určení, resp. o převedení časového momentu na umístění v prostoru (Bergsonův homogenní čas). Avšak vlastní význam přítomnosti je jiný. Přítomné je to, co je tu. Jde o určení nikoli jednostranně časové, nýbrž současně i prostorové. Přitom se ovšem musíme vzdát matematické představy času a prostoru, neboť tu nejde o žádné body.

Věc okamžitě vysvitne, jakmile provedeme z nového hlediska rozbor události, a zvláště rozbor té události-subjektu, která se vrací sama k sobě. Událost je něčím, co se děje. Má tedy své *ante* a své *post*. Protože jde o společnost času, je toto *ante* i *post* ve vztahu k současnosti. To neznámá nic jiného, než že obojí náleží k sobě, že náleží téže události. Je-li však přítomnost rozměrná, má také své *ante* a *post*, přičemž jak *ante*, tak *post* je obojí přítomné. Událost, která se aktuálně děje, je celá tu, čili je jako celek přítomná. Proto také její počátek je tu, ale i její konec je tu.

Ale jak to je s událostí, která se vrací sama k sobě? Podle výrazu starých spojuje tato událost svůj konec s počátkem. Jaký to má význam pro časový charakter události? Je zřejmé, že taková událost-subjekt si prodlužuje přítomnost. Jak to dělá? Tím, že reintegruje prchající počátek svého průběhu. To ovšem nemůže udělat tak, že zruší vše, co dosud proběhlo, a nechá to proběhnout znovu. Co se stalo, nemůže se již odestát. Reintegrace je možná jediným způsobem: událost učiní svůj předchozí průběh svou vlastní minulostí. Můžeme tedy přikročit k vlastnímu výměru subjektu: subjektem je vše, co má minulost. Ovšem svou minulost, nestačí objevit nějakou precedenci. Precedens je vždy to, co na časové čáře leží od daného bodu nalevo. To, co označíme jako precedens, může, ale nemusí patřit k minulosti skutečné události, resp. subjektu. Subjekt musí to, co předchází, svou minulostí učinit. V tom smyslu pak minulost není něčím, co bylo, ale už není, nýbrž něčím, co je tu. Skutečná minulost je vždycky tu, je tedy současná s přítomností, je přítomná.

Nebudeme se už dále zabývat časovým aspektem událostnosti a subjektosti. Je třeba pamatovat, že to je jenom počátek, že jsme tu ledva nasadili svou metodu a že jsme tedy ovšem nemohli dospět k nějakému výslednému obrazu, který by se nicméně v průběhu dalších úvah změnil daleko pronikavěji.

Reaktivita a kauzalita

Schopností návratu je konstituován subjekt. Řekli jsme, že subjektem je vše, co má svou vlastní minulost, čili co si vytvořilo svou vlastní minulost. Ale tu přistupují další stránky návratu k sobě.

Především takový návrat znamená integraci (reintegraci) něčeho, co už tak-tak že nepřešlo v okolní svět. Tím je však umožněno i to, že spolu s integrací původně vlastního se zintegruje i něco, co v subjektu původně nebylo, co však pramení z okolí, resp. ze střetnutí s okolím. Návrat k sobě se tak stává principem reaktibility. Tak se rozšiřuje zároveň sféra vlastní minulosti: jejími prvky se stávají i struktury, které mají svůj původ jinde, a které subjekt učiní vlastní minulostí tím, že na ně naváže.

Tu je ostatně třeba, abychom pamatovali na provedené rozlišení mezi vnitřním a vnějším. Když se subjekt vrací sám k sobě, nevrací se ke své vnitřní stránce, nýbrž k formě její realizace navenek. Nic vnitřního se nemůže stát minulostí; vnitřní je vždy aktuální, je dokonce zdrojem aktuality. Proto také minulost (rozumí se vlastní, tj. přivlastněná minulost) je součástí vnějšího vybavení subjektu. Odtud je právě srozumitelné, proč nejprimitivnějším způsobem návratu k sobě jest sebeobnovování subjektu po vnější stránce, tedy rekurence vnějšího charakteru. Rovněž reaktibilita subjektu, která umožňuje jeho navazování na cizí danosti, navazuje na vnější stránku věcí z okolí. Dochází k zcela obdobnému obrazu, který můžeme charakterizovat jako proces vnějšího charakteru, kde však subjekt nenavazuje svou reaktibilitou na svůj vlastní dosavadní průběh, nýbrž na cosi jiného, na jiný průběh. Proto výsledkem není rekurence, která se vrací znovu a znovu k svému počátku, nýbrž pouhá kurence, průběh vnějšího charakteru, který končí jinde, než kde začal. Máme za to, že tato „kurence“ je základem veškeré kauzality, zatímco rekurence je zvláštním jejím případem.

Zbývá jen upozornit, což bylo ostatně už v diskusi řečeno, že souvislost mezi příčinou a následkem je dána reaktibilitou subjektu, resp. subjektů. Čím je reaktibilita kvalitnější, tím je větší její kapacita, a tím se také výsledná reakce více vzdaluje od mechanistického konceptu kauzální souvislosti. Protože ovšem není myslitelné, aby si subjekt nekladl nějaké meze ve své reaktibilitě, neboť nemůže být cílem, reagovat na vše, subjekt zároveň (a to ovšem jde už o vyšší úrovně) ekonomizuje své reakce a přibližuje se tak opět oné tradičně koncipované kauzalitě. Subjekt provádí výběr toho, nač reaguje; už zde bylo řečeno, že rubem této selektivnosti je neglektivnost. A právě neglektivnost nám může významně osvětlit charakter kauzality. Teoreticky by příčinou každého následku mělo být celé univerzum; ve skutečnosti je kauzální souvislost něčím daleko jednodušším a tím i přehlednějším. Není sporu o tom, že celé univerzum zasahuje svou vahou, svým působením do každé kauzální souvislosti. Ale ne všechno působení se uplatní ve skutečném kauzálním nexu. Záleží právě na reaktibilitě toho kterého subjektu nebo řady subjektů, zda se ono působení uplatní, uskuteční či nikoliv. Záleží na tom, co je subjekt ve své reaktibilitě schopen pojmut. A opět zdůrazňuji: čím více je schopen toho pojmut, tím méně se výsledek podobá tradičně pojaté kauzalitě.

Aktivita

Je-li principem reaktibility návrat subjektu k sobě, je zřejmé, že i tento návrat má svůj závažný předpoklad. Vracet se k sobě může jen takový subjekt, který sám sebe opustil. Subjekt opouští sám sebe v akci. Základem reaktibility je tedy aktivita, podstatou re-akce je akce.

Akce je událostí; začíná tedy jako vnitřní a postupně se zvnějšňuje, zpředměňuje. Avšak akce je vždy akcí určitého subjektu – v tom se odlišuje od události obecně. Aby mohla začít vskutku vnitřně a přesto být akcí určitého subjektu, musí se od tohoto subjektu nejprve emancipovat, tj. musí se spustit hlouběji než on, nasadit v čisté vnitřní poloze, a teprve potom se uskutečnit navenek.

Zároveň však akce někam míří. To předpokládá nějakou historickou bázi, z níž akce vychází. To znamená, že při svém zpředměťování navazuje akce na minulost, a tak se formuje, předjímajíc cíl, k němuž míří. Akce je tedy akcí určitého subjektu jednak v tom, že zakládá svůj počátek emancipací od tohoto subjektu, jednak v tom, že ke svému ztvárnění používá historické báze tohoto subjektu, že navazuje na jeho minulost.

Na tomto místě jen stručně poznamenám, že emancipace počátku akce je současně integrací, resp. počátkem integrace subjektu. Subjekt totiž nezůstává beze změny v pozadí svých akcí, jak jsme ostatně (byť jinými slovy) už prohlásili na počátku. Vnější stránka subjektu má tendenci k většímu a většímu zvnějšnění, a to znamená k rozkladu, rozpadu. Nebýt ustavičného aktivního (!) obnovování, přestal by subjekt být subjektem. Z toho uzavíráme, že akcemi je subjekt založen i udržován.

Tak jsme přehlédli hlavní typy dění: změnu, která je pouze vnějším aspektem, událost, která má už vlastní skutečnost, rekurence, jíž se subjekt vrací sám k sobě, kauzalitu, jíž subjekt reaguje na vnější podněty, akci, jíž subjekt vykračuje z mezí danosti a přináší cosi nového v úsilí o zvládnutí situace po svém, ve svých intencích. Zbývalo by ještě ukázat vývoj jako zvláštní syntézu rekurence a aktivity, reflexi jako akci, v níž se subjekt obrací sám k sobě, a konečně dění historické.

Referát přečten nadvakrát, 21. a 28. 11. 1957, na semináři prof. J. B. Kozáka, a to původně na jeho výzvu, abych poreferoval o hlavních myšlenkách své disertační práce. Po první části a později po dokončení celku následovala široká diskuse.

Přepsáno ze strojopisného originálu na 18 (s titulní stranou 19) kartičkách a6; evidenční číslo 10567, přepis označen jako 571121-1/?